

## *Egyén, közösség és emlékezés összefüggései* *Sütő András Anyám könnyű álmot ígér című* *művében*



Sütő Andrásnak az *Anyám könnyű álmot ígér* című műve a hetvenes években újra ráirányította a hazai közvélemény figyelmét a nemzetiségi lét kérdéseire, nemzet és nemzetiség viszonyára. Tette mindezt úgy, hogy eközben felszínre hozta önazonosság, idegenségtapasztalat, kollektív identitás és emlékezet problematikájának összefüggéseit. \_A naplóregény lehetőséget ad az identitás újraalkothatóságának, a múlt (re)konstruálásának, az emlékezés alakzatainak, működésének, egyén és közösség viszonyának vizsgálatára, illetve a visszaemlékező attitűdnek helyet adó műfaji forma elemzésére.

### AZ ÍRÁS INDOKOLTSÁGA

A történet kerete a szülőfalujától elszakadt író, Sütő András hazlátogatása Pusztakamarásra, aki naplófeljegyzések formájában dokumentálja az otthon töltött fél évet.

Az első úgynevezett naplóbejegyzés legfontosabb törekvése, hogy a naplóírás okát meghatározza. Az argumentáció alapeleme az anya kívánsága, aki a „felgyült idő”-re hivatkozván kéri fiát a velük történtek „dokumentálására”.

„Anyám nem egyezkedésre gondolt, hanem – a kézmozdulataról is ítélve – a fájdalomra a halántéka táján. Egy láthatatlan, szorító abroncsra, amely álmából is gyakorta felriasztja. Ilyenkor arra gondol, hogy mindannyiunk háta mögött felgyült az idő; szép csendesen ereszkedünk alá, mint a harangóra súlya. Mind közelebb kerülünk a földhöz, azután kopp! – megérkeztünk, s nincs kéz, amely az órát még egyszer fölhúzná.”<sup>1</sup>

Az elmúlástól való félelem egy formája ez, amely nemcsak a közösség, hanem a naplóíró számára is fenyegetőnek tűnik, hiszen itt azokról az értékekről van szó, amelyeket ő továbbra is magáénak szeretne vallani.

E közösség történetének megírása erkölcsi kötelességként jelenik meg, melynek teljesítése a lelkiismeret megnyugvását, azaz könnyű álmot ígér. Amennyiben ez az írás tanúságtétel, adódik a kérdés, hogy kié? Egy tágabb közösségé, egy családé vagy a naplóíróé? Valószínűleg mindháromé. Annak ellenére, hogy az anya kérte e közösség meghatározását, magának a naplóírónak talán még nagyobb szüksége van erre. Ő ugyanis rég kívül került e közösségen mind fizikailag, mind iskolázottsága, műveltsége révén szellemileg, szemléletbelileg is. Gyökerei mégis ide vezetnek vissza, identitásának alapját ez a közösség adja. Az író féléves hazlátogatása és e naplójegyzetek megírása így a közösség megrajzolásán túl a saját hova-

tartozás, identitás felépítését is hivatott megteremteni. E szándékot motiválják a kívülállás különféle bizonyítékai, többek között az apával egykor megvolt „fél-szavas megértések hiánya”.<sup>2</sup> Az elbeszélő saját identitásának alapelemeit úgy keresi, hogy meghatározza a közösséget (Másik), ahonnan származik, és ahhoz képest próbálja meghatározni magát (Én). Lényeges, hogy a visszaemlékezés, a naplórás egyik motiváló tényezője a naplóíró büntudata e közösség elhagyása miatt. A büntudat és az önvádoló hangnem mind belülről, mind kívülről motivált. Sok esetben valaki más állapítja meg a naplóíró kívülállását, s ezáltal e tény még inkább visszafordíthatatlannak tűnik:

„Mondom: nem teszi jól, hogy itt hagyja a szülőfalut, még ha sok is a bakter és a gond.

– Te is elköltöztél – mondja csöndes ítéletként.

Érzem a hangján, hogy itt minden van, csak föllebbezés nincsen.”<sup>3</sup>

A közösséghez való visszatalálásra, az odatartozás megerősítésére szüksége is van a naplóírónak, hiszen azzal, hogy elhagyta ezt a közösséget, megváltoztak azok a feltételek, amelyek e csoport emlékezetének vonatkozási kereteit biztosították számára. Assmann szerint a keretek felejtésserkentő megváltozásának ősi modellje épp az idegenbe utazás, a határátlépés. Ezeknek az emlékeknek így az új közösségben nem lesznek kapcsolódási pontjai, így lassanként elfelejtődnek.<sup>4</sup>

## MILIÓ

Az egyéni és a közösségi identitás újraalkotásának szükségességét a milió és az emlékezet különféle alakzatai afirmálják. Jelen esetben a csoportidentitás meghatározásában lényegi szerepet játszik a szülőföld (Pusztakamarás) metaforája, identitásképző ereje, hiszen – ahogy Gyáni Gábor utal rá – ily módon válhat a fizikai tér, a szülőföld is emlékezeti helyé, „mivel metaforaként használva képes ébren tartani bennünk annak tudatát, hogy kik is vagyunk valójában, és hová tartozunk ebben a világban”.<sup>5</sup>

Megfigyelhető, hogy mind a szűkebb környezet, mind pedig a szülőfalu meghatározása során alkalmazott szociológiai leírás negatív színezetű, a fenyegetettség és a pusztulás képzetét asszociáló bemutatás. Ezt a nézőpontot magyarázza a naplóíró kijelentése, miszerint ő az otthoni gondban kíván osztozni. A fenyegetettség, pusztulás, értékvesztés képzetének a pusztakamarási közösséghez való hozzárendelése az elbeszélés során következetes és rendszeres, ezt erősítik a történelmi korszak okozta fenyegetettség érzékeltetése mellett az anyanyelv elszegényedésére, a népességcsökkenésre, az iskolázottság és kultúra hiányára, az egyre gyakoribb kiválásra, elvándorlásra, a közösséget összetartó szálak meglazulására utaló megjegyzések. Ezt a negatív színezetet árnyalják és a szociografikus attitűdöt módosítják a megmaradást hangsúlyozó, illetve az alkalmazkodás lehetőségeire utaló sorsmetaforák (a tízméteres szabadsággal rendelkező kutya, a fejét ügyesen félrefordítva óljában elférő tehén, a fűszálmetafora, illetve a szabadság-rabság képzetét előhívó akváriummetafora stb.). Ebből következik, hogy a közösség

„megalkotása” – tehát a napló elkészítése – a közösség ügyévé válik, olyan szöveg lesz, ami megőríz valamit belőlük.

#### A Z E M L É K E Z É S

A regény legfontosabb építőeleme az emlékezés folyamata, s ilyesformán a múlt-hoz fűződő viszony meghatározása válik a visszaemlékez(tet)ő fő feladatává, vagyis a pusztakamarási közösség bemutatása során emlékek megidézése, megidéztetése, amelyekből megrajzolódik a közösség és azon keresztül a naplóíró maga. Az otthon tartózkodás fél éve által körvonalazódó lineáris idősíkot – amelynek előrehaladását a naplóíró havonkénti utalásai segítik – tágítja vertikálisan az emlékek által megidézett történelmi idő, amely a jelennel való összefüggésében lesz meghatározó. Ez válik lényegivé a naplóíró számára is, aki azért, hogy betöltse a Pusztakamarástól távol eltöltött időszak által keletkezett űrt, kapcsolatot keres saját, illetve a közösség jelene és múltja között, s ezt sok esetben saját gyermekkori élményeinek felidézésével teszi. Az idősíkok összegzője tehát a naplóíró, ő az, aki egyes életsorsokat „egyetemes összefüggésbe emeli, a látott és tapasztalt világ időkeretét végtelenné tágítja”.<sup>6</sup>

A naplóíró saját és mások véleményét egymás mellé állítva bizonyosodik meg arról, hogy a múlttól nem lehet eltekinteni, és ha a jelent értelmezni, érteni, azonoságtudatát megerősíteni akarja, a múltat kell megszólaltatnia. („– Ígyunk. Hagyjuk a múltat – legyint apám. – Hagyhatod. De ott van benned.”<sup>7</sup>) Így lesz a napló egy emlékező folyamat tárgyiasult formája. Az emlékezés fontosságát bizonyítja, hogy az egy esetben már-már gyógyimódként jelenik meg. („A legsajgóbbak az elnémított emlékek; amikor majd föloldódnak a fecsegésben, bizonyos, hogy velük együtt elmúlt a sajogás is.”<sup>8</sup>) Az emlékezés szükségessége kellően hangsúlyozott, azonban az állandó megerősítés vágya és ténye egyaránt a naplóíró bizonytalanságát konkretizálja. Ennek adekvát kifejezése a világítás története. „Ha az emlékezés kultúrája elsősorban a múlthoz fűződő viszonyt jelenti, és ha a múlt ott támad, ahol Tegnap és Ma különbsége tudatosul, akkor a halál e különbség ősi tapasztalata, a megholtakra való emlékezés pedig a kulturális emlékezés ősfarmája.”<sup>9</sup> Jelen esetben visszatekintő emlékezéssel van dolgunk, mely során a közösség, illetve azon belül az egyén azzal, hogy folyamatosan emlékezetben tartja az elhunytakat, saját egységének képét biztosítja, identitástudatát erősíti.<sup>10</sup> Így válik egyértelművé a nagyapának – még halálában is – a család identitását (l. csoport-identitás), összetartozását meghatározó ereje:

A hiányával van jelen közöttünk. Sőt, észrevehetőbb és hangosabb, mint életben volt; azzal, hogy elment, rólunk is kimondott valamit. Ítéletét annyiszor ismétli meg, ahányszor eszünkbe jut, és diadalmasan mindannyiszor távol marad, mintegy büntetésül, amiért valamikor oly közel merészkedtünk hozzá, és belehallgatztunk a csontjaiba.<sup>11</sup>

A naplóíró viszonya ennek ellenére ellentmondásos a világítás hagyományához, így a Másik (egy öreg paraszt) véleményét hívja segítségül, hogy másokhoz képest tudja meghatározni saját véleményét, s ezáltal saját magát:

– „Nem tudják, mivel játszanak – mondja mellettem egy öreg paraszt a fejét csóválva.

– Vajon mi tudjuk-e? – kérdem”.

– Nem játék ez, uram! – tiltakozik. – Hanem tulajdonképpen: megemlékezés. Azokra, akiktől a szemölcsseinket örököltük. Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágta őket.<sup>12</sup>

Az emlékek a személyes múltat, illetve ezen keresztül a közösségi múltat idézik, működésbe hozva a közösség kommunikatív és kulturális emlékezetét egyaránt. Teszik mindezt úgy, hogy a jelen folyamatosan rávetül a megidézett „múltszületre”, viszonyítási alappá válik, a múlt és a jelen között dialógus jön létre. Ez lehetőséget ad arra, hogy érzékelhetővé váljon az idő múlása, a történelmi idő alakulása s ezáltal a közösség identitásában végbement változás is. E közösség gyakorlata azt mutatja, hogy természetéhez hozzátartozik az idő múlásának rögzítése, amennyiben egy-egy korszakot bizonyos emberek emlékezetes tette okán róluk neveztek el. A néven nevezés, az anonimitás feloldása a kollektív történelmi emlékezet egyik gyakorlata,<sup>13</sup> ami segít az emlék tovább élésében. Az idő múlásának és a közösség mibenlétének összefüggésére mutat rá a különböző nemzedékek eltérő világszemléletének, gondolkodásmódjának érzékeltetése is, mely egyben kijelöli a naplóiros pozícióját is. Múlt, jelen s ezzel összefüggésben a jövő viszonyának vizsgálata eredményezi az olyan történetek, képek jelképességét, mint például a Gyümölcsoltó Gergelyé, a naplóiros és a szülőföld kapcsolatára utaló akváriummetaforáé vagy a közösségi szétszóródást érzékeltető méhbe-fogás<sup>14</sup> történetéé stb.

A naplóírás folyamata bizonyos egyenes vonalú előrehaladást eredményez a történetben, ám ez csak kerete a megidézett múlt szerteágazó áramának. A megidézett emlékek között kronológiai értelemben vett linearitás nem tapasztalható, sokkal inkább arról van szó, hogy az egy-egy téma körül szorosan, egyenként egymással lazán összekapcsolódó emlékek által megidézett történetek egy pont körül mozognak, ez pedig a közösség mibenléte, identitása.

A naplóban megidézett, a naplóírás jelenével folyamatosan szembesített, a háború utáni két évtizedre utaló történelmi korszak azt a nemzedéki emlékezetet lépteti működésbe, amely még aktuális a naplóírás idején, és amellyel a naplóíró is tud még azonosulni személyes érintettsége révén. A naplóírás során tehát főképpen a szülők aktív felnőttkorához tartozó korosztály nemzedéki emlékezetének rögzítése történik egy olyan történelmi időszakról, amelynek a közösség identitásának alakulása szempontjából az elbeszélő szerint jelentős szerepe van. Ezt mutatja, hogy a múltbeli események megidézésében erősen érezhető a visszaemlékező többlettudása, amit a kérdéses időszak megélése biztosít számára, így képes a múltat úgy (re)konstruálni, hogy közben a jelen vonatkozási keretein belül lesz képes identitása újraalkotására.

#### A T Á R G Y A K E M L É K E Z E T E

Az emlékezés létjogosultságának újabb bizonyítéka a tárgyak emlékezetének folyamatos megidézése. Az apa alakjához már a kezdetekben sajnálkozással teli kriti-

kai attitűd társul a naplóíró részéről, ami világossá teszi a köztük levő szemléletbeli különbséget. Az apa múltját jelképező tárgyakat maga az elbeszélő is egy életút bizonyítékaiként értelmezi már a bemutatás elején („egész sornyi félberekedt próbálkozás”).<sup>15</sup> Assmann ezzel kapcsolatban így fogalmaz:

„Ilyenformán mindezek a tárgyak a saját képét tükrözik, önmagára, a múltjára, őseire stb. emlékeztetik. Az életét övező dologi világ időkitevője a jellel együtt a múlt különféle rétegeire is utal.”<sup>16</sup>

A tárgyak megőrzése és a segítségükkel történő emlékezés így tulajdonképpen a személyiség értelmezői az általuk őrzött múltszeleten keresztül. A tárgyak múltidéző erejüknel fogva az elbeszélő identitását is építik, hiszen az apa próbálkozásai, az így kialakult életforma a fiú életét is meghatározta.

A visszaemlékező szoros kapcsolatban van a múltját megidéző tárgyakkal, melyeket épp múltfelidéző képességük s ezzel kapcsolatosan identitásbiztosító szerepük miatt tisztel. Ez mutatkozik meg a piros bölcsőhöz fűződő viszonyában:

Hogy mégis köszönni kellett neki, azt a múltjával érdemelte ki; a szolgálati esztendőivel.<sup>17</sup>

A tárgyak felidéző erejére maga a naplóíró is reflektál szülei retusált fényképét nézegetve. A kép – mint a műtermi képek sok esetben – retusált, s ilyenformán előhívja egy más, be nem teljesült életforma lehetőségét. („Ilyenek is lehettek volna.”)<sup>18</sup> A tárgyak kapcsolatba lépve velünk a múlthoz s ezáltal a jelenhez, illetve a jövőhöz való viszonyunkat is meghatározzák. Az emlékező ennek tudatában értékeli a fénykép és mindenkori szemlélője, azaz a visszaemlékező kapcsolatát. A manipulált kép által felvetett „továbbélési lehetőség” álságos voltát maga az emlékező leplezi le ironikusan utalva a számára egyértelmű ferdítés tényére. A tárgy ez esetben ellentétességével idézi fel a visszaemlékező családjának életformáját, s ezáltal a visszaemlékezőnek magának a hovatarozását erősíti.

#### A KÖZÖSSÉG EMLÉKEZETE

Az emlékezés egy másik formája a közösség emlékezete, amely olyan történeteken keresztül épül, melyek a közösség tagjai számára ismeretesek, időközönként újra és újra felidéződnek. „Gazdagságuk, kidolgozottságuk és egyneműségük a csoportkohézió fontos jellemzőjének vélhető, míg tartalmas mozzanataik beleépülnek a csoportidentitás szimbolikus rendjébe.”<sup>19</sup> Ezeket a történeteket felajánlják a naplóírónak, aki így egy lépéssel közelebb kerülhet e közösséghez.

„Mint a világháborús mesét: újra meg újra elmondadják; apám balladája közkézen csiszolódik s tömörül. Egy-egy fordulatnál már beleszólnak, a kifelejtett jelzöt a helyére teszik. Már kollektív alkotás, mint akármelyik Állj be Berci katonának.

Kérlelik: mondja el. Legyint: az már nem érdekes. De mondja csak. Tanulságképpen az írónak.”<sup>20</sup>

A közösség tagjai az íróat valamiféle tudással, hatalommal ruházzák fel, olyan képesség birtokosának tartják – ez a képesség a csoportemlékezet őrzése –, mely nem adatik meg mindenkinek, s ezáltal kiemelik őt a közösségből. E tudás, illetve hatalom épp

onnan ered, hogy ő eltávolodott innen, a közösség épp ezért a kívülálló pártatlanságát tulajdonítja neki, s ez a megkülönböztetés épp az említett különállást hangsúlyozza. Így valamiféle bizalom övezi őt, ezért is avatják be a közösség történeteibe. A csoport- emlékezet őrzése a naplóiró számára erkölcsi kötelességként jelenik meg, illetve eltávolodásának kompenzációjaként értelmeződik.

Maga a naplóiró is tisztában van azzal, hogy e történetek kapcsán azok valóságához való viszonya nem releváns kérdés, hiszen az egyes történeteknek a közösség identitásképzésében elfoglalt szerepe a lényeges. Ez természetes folyamat, hiszen az emlékezetben sohasem a múlt mint olyan őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle, „amit a társadalom minden korszakban a maga mindenkori vonatkoztatási keretei közt rekonstruálni képes”.<sup>21</sup>

A naplóiró számára lényegesek a közösség saját szokásai, amelyeket gyakran idéz és magyaráz attól függetlenül, hogy milyen a viszonya azokhoz. Ezek a szokások főként ünnepekhez, jeles napokhoz, az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak (betlehemezés, gyermekjátékok, világítás, szilveszter, dramatikus esküvő imitációk stb.), jellemeznek egy közösséget, az identitásbiztosító tudás közvetítése révén meghatározzák azt, illetve a rendszeres ismétlődés teszi lehetővé ezen identitás megőrzését, a csoport tér- és időbeli összetartozását. A naplóiró e szokások megidézésével bizonyítja, hogy részese lenni kíván e közösség tudásából, részt kíván venni a kollektív emlékezésben, hogy ezáltal e közösséghez való kötődését értelmezni tudja.

#### A NAPLÓFORMA INDOKOLTSÁGA

Az a tény, hogy a mű korábbi alcíme – *Tudósítás a szülőföldről – Naplójegyzetekre* változott, épp az epikai forma fontosságát emeli ki, így nem tekinthetünk el ennek vizsgálatától. Az elbeszélői attitűd változatossága részben a regény műfaji sokszínűségéből adódik. Az *Anyám könnyű álmat ígér* magán hordozza a szociográfia, a családregegy, a dokumentumregény, az irodalmi riport, az esszéregény, a parabola, a vallomás, az elbeszélésfüzér, az irodalmi publicisztika egyes sajátosságait.<sup>22</sup> Ha a visszaemlékező műfajok felől vizsgáljuk a művet, megállapíthatjuk, hogy benne a napló, a memoár és az önéletrajz műfaji elemeinek keveredése figyelhető meg. A mű önmagát naplójegyzetként határozza tehát meg, mely megjegyzés bizonyos előfeltevésekre készíti az olvasót, aki felidézni a napló műfaji jellemzőit. Ehhez képest az olvasás folyamán ezen előfeltevések folyamatos módosításra szorulnak.

Miért épp a napló műfaja látszott a legalkalmasabbnak a megformálásra? A napló feltételezi a személyes hangvételt, bizonyos vallomásosságot, így könnyen ad lehetőséget egy esetleges számvetésre, önvizsgálatra, jelen esetben a naplóiró azonosság tudatának megerősítésére. Az önvizsgálat szándéka őszinteséget feltételez, így a hitelesítés az elbeszélő részéről megoldhatóan látszik. A naplóírás fikciója segíti az emlékezést, a nem feltétlenül rendszeres módon megidézett emlékek egymással való viszonyba állítását, egésszé formálását s ezzel együtt a közösség identifikálását is. Az aznapi események csak annyiban fontosak a naplóiró számára, amennyiben keretét adja az emlékezésnek – így nem is ír rendszeresen, hiszen nem az egyes napok dokumen-

tálására törekszik, sokkal inkább az egyes történések, az emlékek megidézésével, a tárgyak, dokumentumok „megszólaltatásával” kirajzolódó emberi sorsok válnak döntő fontosságúvá, hiszen ezek alapján alakul a közösség képe.

A műfajmegjelölő alcím sokkal inkább laza szerkesztésre, a feljegyzett események esetlegességére utal, bizonyos szerkesztetlenséget feltételez. Ez a műfaji meghatározás teszi lehetővé, hogy a szerkezetben nem okoznak törést az egyes bejegyzések fő témája által asszociált anekdoták, kommentárok, gondolati kitérők, az indító, jelenbeli, közelmúltbeli eseményekhez képest egy jóval régebbi múltba visszavezető emlékek, az esetleges logikai meg nem felelések. A napló felépítése ekként egy csaknem fél évig tartó rendszeres emlékező folyamat természetét mutatja, mely a lejegyzés keretében mégis gondosan megszerkesztetté válik, egésszé áll össze. Az emlékezésnek nemcsak az egyes napok történései, események vagy bizonyos tárgyak, hanem a naplóírónak az emlékezés folyamatát elindító beszélgetései is keretül szolgálnak. A közösség meghatározása sokoldalúan, a közösségi lét minél több szeletét felvillantva többek között szociográfiai leírások, történelmi értekezések, dokumentumok segítségével, személyes sorsok bemutatásával, anekdoták, népszokások, gyermeki emlékek megidézésével történik, amit a naplóforma személyessége, a naplóírónak az írás folyamán való hangsúlyozott jelenléte, illetve hol külső, hol belső nézőpontjának sajátos keveredése jellemez. Ez az eljárás a közösség identitása meghatározhatóságának illúzióját kelti. A naplóforma továbbá öntörvényű magánbeszédet feltételezve távol tartja a számonkérés lehetőségét, s megszerzi a jogot a naplóíró személyes véleményének, helyet ad esetleges elfogultságának.

#### AZ „ELVÉGZETT FELADAT” ÉRTÉKELÉSE

Az epilógusban – a vállalt feladat teljesítése után – újra felmerül az írás közben is folyamatosan jelenlevő kérdés: sikerül-e ez idő alatt a visszatalálás, milyen mértékben szerves alkotója a naplóíró identitásának e közösség. A naplóíró bizonytalan magatartása, egymásnak ellentmondó megnyilatkozásai az epilógusban az abszolút sikert megkérdőjelezhetővé teszik.

„Az esztendővel együtt könyvemnek is a végére értem. Anyám könnyű álmat ígért hozzá. Nem tudom: kinyújthatom-e kezem a felkínált pohár után.”<sup>23</sup>

Az elválás nyilvánvaló mind az író, mind az anya számára. A büntudat végérvényesen hozzákapcsolódik az eltávozáshoz, amit a szülők hangsúlyozott, ismételt szemrehányása konkretizál. Ezzel szemben áll a naplóíró túl erőteljesen hangsúlyozott vágya a maradásra, illetve e közösséghez tartozásának kiemelése (lásd akvárium – hal, nap – villanykörte, rabság – szabadság motívumokat). Kénytelen szembesülni azzal, hogy – bár a közösséget magáénak vallja, problémáit érti – számára az otthonmaradás már nem alternatíva. Az epilógus metaforikus képei így egyszerre utalnak a kötődés mellett a közösségtől elválasztó szemléletbeli, illetve értékrendbeli különbségekre. A naplóíró a közösséghez való viszonyát az akváriumban élő hal képével világítja meg: a hálnak az őt körülvevő víz az életet jelenti, miközben az akvárium kényszerűen kijelöli ezen létter határait, tehát nem engedi

el ettől a közösségtől. Az átlátszó falak lehetőséget adnak viszont arra, hogy túl-  
lásson e közösség határain anélkül, hogy végleg el kellene hagynia azt. Eliade  
szerint<sup>24</sup> a víz szimbolikája mind a halált, mind az újjászületést magába fogja, in-  
nen nézve e közösségben való feloldódás, vagyis a napló megírása az önazonosság  
újból megalkotását teszi lehetővé. ☒

#### J E G Y Z E T E K

- 1 Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bp., 1996, Európa, 5.
- 2 Uo. 12.
- 3 Uo. 114–115.
- 4 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrák-  
ban. Bp., Atlantisz, 218.
- 5 Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000, Napvilág, 86.
- 6 Görömbei András: „Felgyült az idő”. In *Alföld*, 1977/6, 49–50.
- 7 Sütő, 127.
- 8 Uo. 127.
- 9 Assmann, 61.
- 10 Uo.
- 11 Sütő, 64.
- 12 Uo. 66.
- 13 Gyáni, 30.
- 14 Bertha Zoltán: *Sütő András*. Pozsony, 1995, Kalligram, 127.
- 15 Sütő, 6.
- 16 Assmann, 20.
- 17 Sütő, 79.
- 18 Uo. 60.
- 19 Pataki Ferenc: Kollektív narratívumok és a csoportidentitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*,  
1997/98, LIII (37), 5–6, 578.
- 20 Sütő, 129.
- 21 Assmann, 41.
- 22 Vö. Bertha, 112–116; Görömbei András: *Sütő András*. Bp., 1986, Akadémiai, 141–149.
- 23 Sütő, 240.
- 24 Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*. Bp., 1998, Európa, 98–99.